

MI. : عارف افندی 'Arif efendi;

اورهانی افندی *Ohanes efendi* (ermenice: Jean, karşılığı);

یانی افندی *Yāni efendi* (rumca: Jean, karşılığı).

Bir de şöylelerinde kullanılır:

peder efendi «Monsieur (votre) père»;

birüder efendi «Monsieur (votre) frère».

Bununla beraber akrabalık bildiren kelime mülkiyet (izafet) zamiriyle beraber ise *efendi* kelimesi evvel gelir.

efendi peder-iñiz (birüder-iñiz) nasıl-dir? «comment va Monsieur votre père (frère)?»

bey, paşa ünvanlarında da böyledir: *bey baba-m* «mon père»;

paşa peder-iñiz «votre père (le pacha), ve sonra *peder bey* vs.. denir. Müstesna olarak şu vardır: *ağa bey-im* «mon frère aîné».

Avrupalılara ise daima has isimlerden evvel getirilmek üzere *müsü* «monsieur» denir. (Müsü Antoine A.M.E.). Halk bu mükamda bazan *çelebi* (bk. daha ileride § 1161) kelimesini de kullanır.

Bir de *efendi* şehzadelerin resmî ünvanıdır.

MI : ویدادین افندی *Vahid-ed-din Efendi* (Şimdiki VI ncı sultan Mehmed'in tahta oturmasından evvelki ismi).

Türkiyede (ki şehir halkından olan) karı ve kocalar karşılıklı olarak birbirine *efendim* derler.

İHTAR. — *efendi* ünvanı (ki Rumca ἀφέντης *afēndi[s]* suretinde olup bu da bizece «authentique»-[1] de görülen αἰθέντης yerindedir) eskiden eli kalem tutanlara tahsis edilmişti.

MI. : دیوان افندی *dīvan efendi-si* «secrétaire du divan».

oros ki şimal İtalyancaşının *danari* (tarots) sine muadildir. Fransızcası: «deniers». = fr. Carreau (= dinari).

sinek «mouche» veya *ispati* sicilyaca *spati* den, Rumca: τὸ σπάδι, mk. şimal İtalyanca *spade* (tarots), ki fr. «épée» kılıç demektir. Aucher: *haç* «croix» = fr. trèfle (= yonca).

(*çara*) *maça*, Sicilyaca *mazzi* (ki aslı *mazze* «masse, massue: külçe, top ki şimal İtalyanca'da *bastoni* (tarots) ye muadil = fr. bâton, yani baston fr. = pique (= mızrak).

(Sicilya lehçesine dair olan malûmat bize Catania üniversitesi profesörü M. Luigi Sarrento tarafından verilmiştir).

Bir de *şatranç* oyunu «jeu d'échecs» deki *taş* «pièces» lerin isimlerini görelim:

** *şah* «roi»; ** *ferz* «reine»; *fil* «lou»; *at* «cavalier»; veya * *feres* «cavale»; *ç* * *ruh* (Arap efsanesindeki kuş); *paytaç* «pion»; * *mat* «Mat»; *kiş* «écheç»; *ruh et-mek* «croquer». = Kaleyi şahın yanına koyup şahı da kalenin öbir tarafından geçirmek.

Tavla (İtalyanca *tavola reale*, mk. Fransızca'da eskiden «tables») oyunu «le jeu de trictrac» da altın zırların isimleri için bak. Meninski Grameri (*Institutiones...* Vienne, 1756, s. 85), J. D

[1] Mk. Jean PSICHARI, *Efendi, Mélanges Havet*; Paris. 1908. J. D.

1159. آغا *a'a*, *ağa* [1] «agha».

Bu ağa ünvanı (binbaşı dahil olmak üzere o rütbeye kadar olan) okuma yazması bulunmayan askerlere verilirdi. İstanbulda (bilhassa kadınlarca) evin halkını çağırmakta kullanılır. Bazı vilâyetlerde nüfuzlu ailelerin âzası bu ünvanı taşır.

Ml. : بشير آغا *Beşir a'a*.

İHTAR. — آغا *ağa* kelimesi (büyük kardeş) «frère aîné» mânasıdadır [2]. Eski mutlakiyet hükümeti zamanında saraydaki kılıç ashabının ve hadım ağalarının ünvanı idi. Yeniçeri milis askerinin başına da bu ünvan verilirdi:

يکيچري آغاسی *yeniceşi ağa-sı* «l'agha des Janissaires».

1160. خان *han* «khan».

Bu ünvan Türk resmî hayatında sultan için kullanılır:

Ml. : سلطان محمد خان *Sultan Memet han*.

İHTAR. — Bazı kürt kabile reisleri tarafından da kullanılan bu ünvan Mogol ve Türk - Tatar kavimlerinde her zaman hükümranlığa bağlı idi.

Ml. : قريم خانى *Kırım han-ı* «le khan de Crimée».

Bu kelime *kağan*, *kaan*, *xākān* (*hakān*) ünvanlarıyla akrabadır. *hākān* Osmanlı teşrifatında hâlâ kullanılıyor: *hākān-ı maḥlū'* «le souverain déposé» [3].

1161. چلبى *çelebi*.

Bu ünvan bugün artık kullanılmamakta olup yalnız Konya da oturan Mevlevî (Mevlâna tarikatine mensup olanları) reislerine ve onların evlât ve ahfadına verilir.

Ml. : وک چلبى *Veled Çelebi* [4].

[1] Lehçelerde *aga* ve Rumelide *ago* da derler: *Hasan ago*, *Agobey* gibi; *ağa* kelimesi yükselmek mânasına *ağmak* mastarından *ağ-ağ* (yüce, yüksek, âli) mânasında türeme bir sıfat olup sondaki *k* sı aşınarak düşmüş görünüyor.

Ykl. *ag-ut* (yüksek, yüce)? lâkabını: *Alp-agut* (Alp ağa, *Ur-ağut* (kadın ağa). *or*, *ur* (nesil) mücünce bildiren çeşitli bir kök olsa gerek: *urğacı* (Çiğ.) kadın, dişi.. *uragut* kelimesi *uravut* çeşidiyle de olup, nihayet *arvat* ve aktarım «metathèse» ile *avrat* kelimesini vermiştir ki, bunu Arapça çıplaklık mânasına «avret» kelimesinden türetmek yersiz ve mânasızdır. (Bk. müellifin notlarına § 1164, haşiyeler). Bk. s. 770 de Müellifin notları. A.U.E

[2] Mk. Quatremère (RACHID-ED-DİN, *Mugollar Tarihi*, *l'Histoire des Mongols* s. 98, not 70) de آغا *ağa* kelimesine dair notu. J. D.

[3] Mk. *Aynı eser*, s. 10 ve aşağısı notları. Yine mk. BÖHTLINGK, s. 82 ve aşağısı. J. D.

[4] (Türk dili) adlı henüz basılmamış büyük bir Türk lûgatinden maada dile ait daha başka eserleri de olan bu Türk bilgini *Izbudak* soyadıyla *Veled Izbudak* diye anılmakta olup, hâlâ Türk Dil Kurumunu uzmanlarındanır. A.U.E

İHTAR. — (İştikakı şüpheli olan) [1] bu kelime eskiden hemen de *efendi* âyarında ve onun gibi bir tazim mânâsında kullanılırdı.

MI.: سلطان چلبی *Süleyman Çelebi* (Peygamberin doğum ve ölümüne dair meşhur bir manzum eseri: *Mevlud*'u yazan).

Sıfat olarak kullanıldığı zaman «zarif, hal ve etvarı kibar, edep ve terbiyesi yerinde» mânalarını verir (mk. § 1158).

1162. خانم *hanım*.

Bu ünvan Fransızca'nın «madame» kelimesine muadildir. Daha kibar ve tazimkâr davranmak için bundan sonra *efendi* kelimesi de getirilebilir.

MI.: خانم ادیب (افندی) *Hâlîde Edib Hanım (Efendi)* [2].

İHTAR. — خانم *hanım* kelimesi خان *han* kelimesinin müennesi hizmetini görüyordu. (Nasıl ki *begim* de *beg* kelimesinin müennesi idi). Mk. *ingrim* (Uig. I, s. 48).

Yine mk. *bike* ünvanını ki, bu Anadolu'nun bazı yerlerinde Türk kadınlarınca kullanılır. (MOHAMMED DJINGUIZ *Les Titres en Turquie* [yani Türkiye'de ünvanlar] *Revue du Monde Musulman*, 1907 octobre, s. 249). Bu ünvan *Bürh. Kat.* tercümesinde de (s. 117, l. 9) zikredilmektedir.

1163. سلطان *sultan* «sultan».

Â-i Osman neslebinden olan kadınlara tazim ünvanı olarak kullanılır «princesse, sultane».

MI.: والده سلطان *vâ'ide sultan* «la sultan Valideh» (tahtta oturan padişahın annesi lakabı).

İHTAR. — Aynı ünvanın Osmanlı padişahlarını «sultan» bildirir bir kelime olduğu malûmdur. Bu mânasıyla has ismin evveline getirilir (*sultan Selim* gibi) [3] ve bu sebeple bir tazim (veya hanedanlık) ünvanı değil de padişahın asıl kendi vazîfesi, makamı diye sayılmak icap eder.

1164. کاتون *kadın* (daha eski şekli: *hâton* [4]).

Bu kelimenin tazim mânâsıyla kullanılışı ancak saray muhitine münhasır kalmıştır. Alelâde kullanışta daha ziyade dişi ehlini bildirmeğe yarar (mk. § 194).

[1] M. Smirnof ve M. Melioranski Rus Arkeoloji cemiyetinin *Zapiski* (muhtıra) larında (t. XV ve XVIII) epeyce uzun makaleler yazmışlardır. J. D.

Bizce bu kelime hristiyanların İsa'yı temsil eden *salibini* Türkler arasında yayan Nasturi papaslarıyla doğmuştur. Türkler bu din misyonerlerinin belki kendilerine (*salibi* = salibe, İsa'ya mensup) dediklerine hakarak bu kelimeyi *Çelebi*'ye çevirmişlerdir. Nitekim *salibi* de Allah mânâsına *çalab* yapmış olacaklardır. A.U.E.

[2] Değerli Türk romancısı, hâlâ İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı profesörü. A.U.E.

[3] *Cem sultan*, *Dede sultan* gibi müstesna kullanışlar da var. A.U.E.

[4] Müellif bunu کاتون imlâsiyle veriyor. Bu kelimenin aslı *katun* dur ki *k > h* değişimiyle *hatun* olduktan sonra arapçalaştırılarak vokalleri uzatılmış görünüyor. (Şekil göstermek) mânâsındaki *kaudun-mak* (D. L. T, II, 249) mastarının aslı maddesiyle veya (erkeğe) *katılan* demek olan *kat-un* kelimesiyle ilgili olsa gerek. A.U.E.

ML. : اشجی قادین *aşçı kadın* «la cuisinière» (*aşçı kartı yerine*).

İHTAR. 1 — Fransızca «femme» kelimesinin Türkçe'de iki türlü karşılığı var: *kadın* ve *kadın*.

Bunlardan birincisi 1° (cumuniyetle erkek)in zıddı olarak «cumuniyetle kadın» mânasını vermek için kullanılır (karı kısmı erkekten daha zayıftır «la femme est plus faible que l'homme», gibi).

2° «Evlü bir kadını, birinin zevcesini» bildirmek için kullanılır.

filan-ın karısı «la femme d'un tel».

Fakat bu cinsin herhangi birinden veya bir çoğundan bahsedileceği zaman (kaba sayılan *karı* [1] kelimesi kullanılmayıp) *kadın* kelimesi kullanılır.

Türk - Mogol halkınca hanedan soyundan olan prenseslere *هاتون* *hātun* denirdi. Bazı hallerde *kadın* kelimesi hakiki bir sıfat olarak kullanılabilir: (Bir hastahanedeki) *kadın hasta-lar* «les malades du sexe féminin» (dans un hôpital)».

Türkler Rum kadınlarına *کوکونا* *koğona* derler; mk. Yunanca *κοκώνα, κοκώνα* (İPLİTIS, t. II; CİHAC, s. 649; MİKLOSICH, s. 98). Bulgarca *КОКОНА*. Miklosich'e göre menşei katıyetle bilinmeyen bu kelime, Rumlar ve Türkler tarafından romence «Kibar kızcağız, kibar genç kadın, kibar kadın, hanım, kadın» mânalarındaki *cocoaña* kelimesinden alınmıştır. (Mk. aynı dildeki *cocon, cocona* kelimelerini.)

Türkler Yahudi kadınlarına *bolıca* ismini verirler. (بولیچہ, SAMİ BEY), *bulisa* KERES-TEDJIAN, s. 113), *bulitsa* (RONZEVALLÉ, s. 269).

[1] Bu kelime aslında *kart* (RADLOFF, II, s. 198) veya *koca* gibi ihtiyar «vieux» mânasında (RADLOFF, II, s. 167) idi. Sonraları (belki harem tesiriyle zevcenin adını söylemekten çekinilerek kaşık düşmanı, köroğlu. vs... gibi tabirlere ilâve suretiyle ve «bizim ihtiyar» diye diye. A.U.E) gitgide «ihtiyar (kadın)» mânasında bir hususiyet almış, ve bilhassa (eski Osmanlıca'da): *karıcık* tasvir şekliyle kullanılmıştır. *karı* yı «evli kadın, erkeğin eşi» mânasına götüren mâna gelişimine müvazi olarak *koca* kelimesi de «zeve, karının eşi» «mari» mânasını almıştır. (Bizce *koca* bu mânasıyla (kucaklamak, korumak) mânasındaki *kuc-mak* dandır ki, *kuc-a(k)* (son *k* düşmüş olacak) «merd, hâmi» demektir. Bk. *koçak* (mert, cesur, kahraman, metin, cömert vs... A.U.E).

Şimdiki Osmanlıcada «ihtiyar kadın» mânasındaki *koca karı* ve *karı* ile *koca* mânasındaki *karı koca* yı bununla karıştırmamalı. Mk. *koçamak* ve *karı-mak* mastarları (§ 849. 2° ve § 948 İhtar. 1, birinci misal) Mk. eski Osmanlıca'daki şu misali: *بر قتر* *bir karı hātun kişi* «bir ihtiyar kadın kimse» (VAMBÉRY, *Alt Osm.*, s. 45, I. 16). Yine bk. § 978'in son misali.

Türkçe (İslâmî kabuldən sonra) kadını ifade edecek bir isim bulmakta biraz mütereddit bir halde etrafı yoklamış görünüyor.

Eski Osmanlı lehçesinde (asıl ar, edep ve haya «honte» mânasında) *عورت* * *avret* denirdi. Bu kelime arapçada namaz müddetince örtülü kalması icap eden vücut kısımlarını ifade ederdi (ki bu daha geniş bir mâna ile lâtincenin *pudenda* kelimesine muadildir). Erkekde *avret* (edep yeri) göbeğinin altından dizlerine kadar olan mahal, kadında ise, çehre, el ayası ve ayaklarından mada bütün vücududur.

Avret kelimesi dışı ehli mânasına şehir dilinden tamamiyle uzaklaşarak yerini *karı* ve *kadın* a bırakmıştır; köylüler arasında *avrat* veya (kendisinden sonra bir vokal geldiği zaman *arvad* suretinde olan kullanılır. Azerce'de *arvad* (acaba bir *métathèse* mi?

Rumca'da aynı mânada olarak *μπαύλα* kelimesini veren Miklosich'e göre bu kelime *teyze*, hâli «tante» mânasındaki Türkçe *buğa* [1] dan alınma olacak (bu vesile ile şunu da kaydetmeli ki Balkanlılar - Bulgarlar, Sırpılar, Arnavudlar - Türk kadınlarına *buğa* derler). «Kerestedian» a göre bu kelime İbranice'dir, fakat bu müellif tarafından ortaya konulan iştikaklar çoğu zaman rastgele şeylerdir.

Bu mesele bizce de karanlık görünüyor. Biz kendimiz Suriye Musevileri arasında *Bolisa* kelimesinin kadın has ismi olarak kullanıldığını kaydetmiş bulunuyoruz.

İHTAR. 2 — Eski tarzda giyinen yerli Ermeni kadınlarını ifade etmek için *دودو* *dudu* [2] kelimesi kullanılır (Osmanlıca'da artık *بی بی*, *bibi* ve *بانو* *bānu* (hanım mânasıyla) kullanılmıyor).

1165. Şu aşağıdaki kelimeler de tüzim lakapları olarak kullanılır.

» *dede* [3] (asıl mânası büyük baba «grand-père»): derviş, bilhassa döner derviş; Mevlevî:

Ml. : *گالیپ دده* *Galip dede* (Şeyh *Galib* de denir. A.U.E — XVIII inci asrın meşhur bir şairi).

بابا *baba* (asıl mânası, bildiğimiz: «père»).

Bektaşî dervişlerine ve kalenderlere söylenir.

Ml. : *گهیک لوبابا* *geyik-lū baba* (Orhan devrinde meşhur bir derviş).

خواجه *hoca* (Farsça'da: *hoāce* [4] A.U.E).

Bu kelime şu mânalara gelir: 1° dinî bir vasf ve mahiyeti üzerine alan kişiler «les cleres» ki bunları içine üfürükçüler, falcı, remilci gibi bakıcılar da girer).

[1] Türkçede bu mânada bir kelimeye rastlamadık? A.U.E

[2] Bu kelime *توطی* imlâsiyle de görülür. Belki aslı *tutu(k)* (bir yere kaplanmış, bir yere bağlı veya örtülü, mestüre:..). A.U.E

[3] *dadı* kelimesinin bir çeşidi gibi görünüyor; *tadı* tabiat, huy, itiyat (itiyat veren mürebbî?) mânasındadır. Lehcemizde *tadanmak* bir şeye alışmak, itiyat etmek. A.U.E

[4] Farsça'da (yaşlı; büyük; aziz) mânalarına da geldiğine göre bu kelime Türkçeden o dile geçmiş görünüyor. A.U.E

Bk. daha ilerideki izahlara).

Asıl Türkçe kelime *uragut*, *uraut* «femme» dir. (Çağalayca ve Uygurca'da, bakınız Radloff, I, s. 1652. Lâhika için mukayese «alp-agut Radloff, I, s. 430); şüphesiz bu, (Çağalayca) *urğacı* (Kırgızca) *urğası* ile yakınlık gösterir. (Radloff, I, s. 1666; GUIGANOF Gramm. s. 19) (= müennes, dişî mânalarına).

uragut kelimesi Osmanlıca'da *ارادت* imlâsiyle daha XV inci asırda vardı. Bibl. Nat. yazmaları A.F.T. 87, yaprak V° 14 ve müteaddit yerler (No. 86 yazma yaprak V° 14 deki aynı ibarede: *ارادت* var. Mümkündür ki *avret* (Azerece *arvad*) kelimesi halk iştikaklığı neticesinde *uragutun* yerine kaimi olsun.

Karaman lehçesinde *dışehli* «derler (bakınız § 1117, İhtar).

Kocalı kadın «femme mariée, épouse» mânasında (familya, harem, zevce) ve daha tekellüf ve tazim ile *هاليله* *halile* de denildiği olur. Hristiyan ve bilhassa Avrupalıların kadınları için *madama* kelimesi kullanılır, *filân-ın madama-sı* «la femme d'un tel». J.D.

2° Umumiyetle dinî (ilmiye) ve lâ dinî tedrisatla meşgul olanlar «professeurs». Bazan da (has isimden sonra) tâzim lakabı olarak kullanılır.

Ml. : *خواجہ نصرالدین Hoca Nasr-ed-Din* (veya *خواجہ نصرالدین Hoca Nasr-ed-Din*).

چاوش çavuş «chiaoux».

Sâni mülâzım ile on başı arasındaki küçük zabıt «sous-officier».

Ml. : *عبدالله چاوش Abd-ullah çavuş* (1854 te Silistre muharebesinde ün alan eski bir çavuş).

Eski Osmanlı devrinde çavuşlar sarayın emirber = kömekçi «huissier» leri idi. (Tafsilât için bk. Barbier de Meynard'ın Dictionnaire'ine).

اوستا usta (Farsça : *ustād*'dan) [1] sanatçı, işçi takımında baş «maître».

Ml. : *مارانگوز شعبان اوستا marangoz Şa'ban usta* «(maître) Chaban, le menuisier».

خالفة kalfa (Arapça'da : birinin yerine geçen «remplaçant» mânasındaki : *خليفة Jalife* den) : (bir konakta) vazîlesi olan kadın ve hizmetçi veya *خلاق halayık* [2] denilen (gönüllü) cariye.

Bu kelime, erkeklerdeki *ağa* (§ 1159) kelimesine karşılıktır; duvarcı ustalarına ve eski mekteplerde hoca, yamaklarına da bu adı verirler.

Ml. : *شوق افزا کالفة şevk-efzâ kalfa* (cariyelere çoğu zaman böyle farsça şâirane isimler koyarlardı) neşe arttıran : «qui augmente la gaieté. A.U.E».

رئیس reis (asıl mânası : baş olan «chef» : (eski Osmanlıcada) geminin kaptanı; bugün : gönüllü tulumbacılar başı.

Ml. : *پیری رئیس Piri reis* «Kânûni Sultan Süleyman devrinin meşhur gemicisi».

کاپودان kaptan.

(Eski Osmanlıca'da) daha yüksek rütbeli bahriye zabiti. (eskiden Farsça iza'et terkiplerinde *kapudan* suretinde kullanılırdı : *کاپودان دریا kapudân-ı deryâ* A.U.E).

اے efe (belki *efendi* kelimesinin kısaltılmışı; mk. *efendi-m* yerine *efe-m*) [3] : İzmir havalisinde *زبک zebek* [4] dedikleri cenkçi insanlar.

دای dayı «ananın erkek kardeşidir».

[1] Bu kelime de Türkçe'den Farsça'ya geçmiştir. Türkçede *uz* (usta, maharetli) kökünden. A.U.E

[2] Bu kelime sanıldığı gibi Arapça «Halk edilenciler» mânasındaki «halâ'ik» ten değil Türkçe *yaş-a-mak* gibi teşkil edilen *kul-a-mak* = (kul, köle etmek) ten *ka/a-ğuk* (kul edilmiş) mânasına bir sıfatın aşintılığı olsa gerek: İlk *u* nun *a* ya ve iki vokal arasındaki *ğ* nin *y* ye çevrilmesiyle. Dilimizde *-ğuk* lâhikalı kelimeler az olmakla beraber yine vardır: Dalkavuk gibi (= *talâkt-ğuk* : D.L.T *talâkı-mak* iş bozmak, ayıp etmek'den). A.U.E

[3] Bunun *efendi* nin kısaltılmışı olması bizzet biraz şüpheli. Bu, *ége*, *ebe* ve hattâ *ece*, *ede* gibi (akıllı, satvelli, reis) mânasına gelen kelimelerin bir çeşidi olsa gerek. A.U.E

[4] Bu kelime (hareketleri çabuk ve hafif kimse) mânasına olan *saybır*, ve *zaybak* (Yozgat) ile ilgili görünüyor. A.U.E

AYRIM III.

CÜMLE ÖBEKLERİ.

1168. Cümle öbekleri az çok sarahatli bir surette bir *hüküm* «jugement» ifade etmeğe yarar. Bunun neticesi olarak da cümlede mantıkî unsurlar olmak üzere bir yüklet (müsnedi ileyh «sujet») ve bir yüklem (müsned «prédicat») bulunur.

Biz cümle öbeklerini iki nevi olarak ayırıyoruz:

1° Asıl cümleler «proposition» ki, bunlarda bir *bağımsız* (müstakil «indépendant» veya *temel* esas «principal») ve (bunlardan daha nadir olarak) bir *uyruk* (lâbi, tali, fer'i «subordonné») hüküm bulunur.

Bunların (hem mantıkça hem gramerce) yüklemi, daima şahıslı bir fiil siygası veya bir isim ile gösterilmiş bulunur.

Ml. : او یاندى *ev yan-di* «la maison a brûlé» (bağımsız hükümlü [1];
او قرمزیدر *ev kırmızı(-dır)* «la maison est rouge» (bağımsız hükümlü) [2];

چوبان بیلیرکه او یاندى (او قرمزیدر) *çoban bil-ir ki ev yan-di (ev kırmızıdır)* «le berger sait que la maison o brûlé (que la maison est rouge)» (uyruk hükümlü).

2° *Cümlemsi* «quasi - proposition» öbekler ki, *uyruk* bir hüküm *gizterler*. Bunun (mantıkî) yüklemi, daima *fiilin bir isimcil siygası* ile gösterilir.

Ml. : چوبان اوک یاندىغی بیلیر *çoban ev-in yan-diğ-in-i bil-ir* «le berger sait que la maison a brûlé» [3].

[1, 2] Birinci misalde *yüklem* şahıslı bir fiil siygasıdır. Böyle olan cümlelere «fiil cümlesi» derler ki yükletine *fail* adı verilir. İkinci misalde yüklem bir isim (sıfat) dir. Böyle olan cümlelere «isim cümlesi» derler ki yüklem bunda *haber* «attribut» adını ve yüklet de *müptedâ* adını alır. Şu halde yüklet (=müsnedün ileyh) hem fiil cümlesindeki *fail* i, hem isim cümlesindeki *müptedâ* yı birden anlatan bir tabirdir. Yüklem (=müsned) ise: hem fiil cümlesindeki *fiil* i, hem isim cümlesindeki *haber* i birden anlatan bir tabirdir. Cümlelerin her ikisinde de fiil veya isim halinde bir kelime olan yüklem ile yüklet arasında bir yükleme, yükletiş *isnad* var. A.U.E

[3] Fikrimizce *çoban bil-ir ki ev yandı* ile, *çoban evin yandığını bil-ir* misalleri şekilde ayrı işler de mânaca aynıdırlar. Birincisinde *ki ev yandı* uyruk cümlesi, *çoban*

İnci BÖLÜM. — CÜMLE.

1169. Görüldüğü üzere Türkçede cümle, bağımsız cümle öbeklerinin ve bazan uyruk cümle öbeklerinin her zaman büründükleri şekildir.

Bunun neticesi olarak şunları ayırdetmek gerektir: 1° Bağımsız veya ana (temel) cümleler, 2° Uyruk cümleler.

Aşağıdaki bendlerde yalnız birincilerden (bağımsız veya temel cümlelerden) bahsedilecek ve böylece ortaya konulacak kaideler uyruk cümlelere de şamil olup onlara da tatbik edilebilecektir. Ancak uyruk cümlelere dair hususi mülâhazalar daha ileride (§ 1209 ve aşağısı) verilecektir.

İnci BAHİS — Cümlelerin hadleri.

1170. Cümlelerin hadleri şuntardır:

1° Yüklem «le prédicat» (= cümlelerin esas unsuru);

2° Yüklet «le sujet»;

3° Tümler - mefuler «les compléments - régimes» (dolaysız «direct», dolaylı «indirect», ve duramlı (veya kuramlık) «circonstanciel»);

4° Arizî «incident» veya belirtken hadler;

a. Vâsif (na'at) «épithète»;

b. Belirtici tümler «comp. déterminatifs».

1171. Yukarıda yazılı muhtelif hadlerden her birine ait olup kendilerini alelade olarak temsil edebilen kelime kısımlarını gösterir bir şemayı da ayrıca burada veriyoruz.

1° Yüklem: Fiil cümlelerinde fiilin şahıslı siygaları; İsim cümlelerinde isimler (ve bazan da fiilin isimcil siygaları).

2° Yüklet: Alemler «substantifs» ve fiilin alemlik siygaları.

3° Tümler:

a. Dolaysız ve dolaylı tümler: Alemler ve fiilin alemlik siygaları.

b. Duramlık tümler: Katmaclar (zarf) ve fiilin katmaclık siygaları; bir katmaç (zarf) haletine konulmuş alemler, ve fiilin alemlik siygaları.

4° Arizî hadler:

a. Vâsif «épithète»: Sıfatlar ve fiilin sıfatlık siygaları.

b. Belirtici (tayin edici) tümler: Alemler ve fiilin alemlik siygaları.

bilir aslı cümlesinin dolaysız mefulü olduğu gibi, ikincisinde de *evin yandığını*, uyruk cümlesi yine *çoban bilir* ana cümlesinin dolaysız mefulüdür. Birinci *ki* li şekil Türk dilinin sintaksına yabancı olan Farsça'dan geçmiştir. İkinci şekil ise Türkün kendi sintaksı mahsulüdür. Müellif bize *yandığı* suretindeki siygayı aynı zamanda izafet balını alan fiilden yapıma bir isim siygası olduğu için şekle bakarak ayırmış oluyor. A.U.E

I. CÜMLENİN ESAS UNSURU = YÜKLEM.

(= مست müsned).

1172. Yüklem cümlelerin esas unsuru olmak sıfatıyla onun sonunda gelir. Bu kaide daha yukarılarda (§ 1063) kurulmuş olan umumî prensibin neticesidir. Bu kaidenin yalnız şu haller hariç, hiçbir müstesnası yoktur.

1° Nazım dilinde:

Ml.: بکەر چیچک آچملق ایچون ابتسامنی *bekle-r çiçek aç-ıl-mak için ibtisām-ın-ı* TEVFIK FIKRET «la fleur attend pour s'ouvrir, ton sourire».

2° Birkaç söylence «dicton» de:

نقل ایله بیلدک بروسنک بولاقنی *nakl ile bil-diñ [1] Bursa-nıñ bo{luğ-un-u* «c'est (seulement) par oui - dire que tu as eu. [1] connaissance de l'abondance de Brousse».

3° Umumiyetle ifadekâr konuşmada:

Ml.: بکەر سوور بکا *bir su ver bañ-a* (veya düzcesi بکا سوور بکا *baña bir su ver*) [2] «donne-moi un (verre d') eau».

1173. *Yüklemnin mahiyeti. İsim ve fiil cümleleri.* — Yüklem bir isim veya bir fiil olabilir (meselâ *ev kırmızı* daki gibi).

Yüklem isim ise o cümleye isim cümlesi (isimcil cümle «proposition nominale» denir:

Ml.: الله کریم *Allah k'erim* «Allah (est) généreux» [3].

Yüklem (şalışı siygada) bir fiil ise (meselâ *ev yandı* daki gibi) o cümleye fiil cümlesi (fiilcil cümle «proposition verbale») derler,

Ml.: کılıچ کین کسز *kılıç kın-ın-ı k'es-me-z* (Atasözü) «le sabre ne coupe pas sa gaine» (= pr. les loups ne se mangent pas entre eux».

[1, 1] Bu kelime *bil-dik* okunacağına göre Fransızcası «nous avons eu» olmalı. A.U.E.

[2] Bu düz kitap sintaksına göre düşünölmüştür. Yoksa halkın *çevrim* «imversion»lu konuşmasında yerler hep değışiktir. Bir de müellifin «bir su bana ver» tertibi doğru olmadığı için biz onu düzelttik. A.U.E.

[3] Fiil rolünü göreceğ olan zamirler böylelerinde hep takdir edilerek hazfedilir: *ben hasta... annem yatağta... o keyfinde, vs...* (mütekeillim ve muhatap zamirlerinin harfi yalnız bu muzari siygasına mahsustur. Gaipite ise her siygada hazfedilir. A.U.E.

A. İSİM CÜMLELERİ.

1174. İsim cümlesinin yüklemi bir isim (bilhassa bir sıfat) veya fiilden yapılmış bir isim siygası (fiilin isimcil şekli) olabilir. İsmiñ ardınca bir koşaç «copule» [1] gelebilir veya gelemez. Bu isim insirafı «décliné» veya bir edatla birlikte olabilir.

Şurada yüklemiñ isim cümlelerinde olanlarına birkaç misal veriyoruz:

1° Yüklem bir sıfat olur (ki en ziyade bu halde görünür).

Ml.: استاری یوزندن بهالی *astar-ı yüz-ün-den paha-ı* (söylence) «l'envers en est plus cher que l'endroit» (dicton).

اسلامك شرطی بشدی *islām-ıñ şart-ı beş-dir* «les conditions (c'est-à-dire: les prescriptions fondamentales) de l'Islam sont cinq».

2° Bir alem (isim) olur:

Ml.: برائت ذمت اصلدر *berā'et-i-zimmet asıl-dir* «(ceza hukukunda esas bir kaide ki, her isnad bir ispat ister, hükmüne varır) «l'innocence est de principe».

قاپونك قانادی كیهك آغزیدر *kapı-nıñ kanad-ı kese-niñ ağz-ı-dir* (Atasözü ki, sokağa çok çıkan çok para harcar, demektir) «le battant de la porte, (c) est l'ouverture de la bourse»;

او دهدر *ev-de-dir* «il est à la maison»;

آناك خسته می *ana-ñ hasta-mı* «ta mère est elle malade?»

3° Bir zamir olur.

Ml.: بو شاپقه بنمدر *bu şapka ben-im-dir* «ce chapeau est à moi»;

هپسی سنك ایچین *hep-si sen-iñ için* «tout cela, c'est pour toi» (ardınca bir ilgiç «postposition» gelen zamir).

4° Bir zarf (katmaç) olur:

Ml.: بورا دهدر *bura-da-dir* «il est ici».

İHTAR. — Yüklem ilk zamanlarda fiilden yapılmış bir isim siygasıyla de olabiliyordu, fakat bütün bu siygalar (bu cümleler) git gide şahış siygalar olmakta karar kıldı (bk. § 1257 ve 625).

1175. koşaç «la copule». — Fransızca'dakinden farklı olarak koşaçm

söylenmesi Türkçenin isim cümlelerinde mecburi değildir. Muzaride ihtiyari olur:

MI.: سن دده بی دده؛ بو آتی کیم تیمار ایدمه *sen dede, ben dede; bu at-ı kim timar ed-e* (Atasözü) «tu (es un vénérable) derviche, je suis (un vénérable) derviche; qui (donc) pansera ce cheval» (pro-verbe; mk. § 646. sonlarında).

Bununla beraber birinci ve ikinci şahıslar da hemen daima kullanılır.

MI.: (بن) خسته یم *(ben) hasta-y) im* «je suis malade»;

(سن) حق سز سگ *(sen) hak-sız-sın* «tu es dans ton tort» mot à mot: «tu es sans droit».

İHTAR. — Bu halinde (yüklet «sujet» olan) zamir lüzumsuz kalır ve hafzedilebilir (mk. § 1127).

1176. Üçüncü şahıs (gaip) de koşaç (-dir ve cem'i: -dir-ler) in kullanılması yazı dilinde konuşma dilinden daha ziyadedir.

MI.: (در) الله کریم *Allah k'erim(-dir)* «Allah est généreux» [1].

MI.: ناکه بر لکاک هوا یوزنده بر یلانی کوروب یکیرکن یلاندر جان اجستندن دپلنرکن اول چاکاک *nāg'ah bir leğlek hava güz-ün-de bir yılan-ı g'ötür-üb g'eç-er-ken (yılan-dir) can-ı acı-sın-dan dep-ele-n-ir-ken ol çañ-ın bir-i-sin-e dok-un-ur dāhi (çañdır) üt-er* A.U.E «tout à coup, une cigogne vint à passer dans le ciel tenant un serpent» (mot à mot: sur la face du ciel portant un serpent et en passant» A.U.E). Le serpent (mot à mot: «c'est justement le serpent que» A.U.E), toucha à l'une de ces cloches. La cloche (mot à mot: «et justement la cloche. A.U.E» résonna» (Rouen, 1493 yazmaları, yap. 58 V°).

bir kıyāmet (şamata)-dır kopar «ce fut un bruhaha indicible»;

bir ta'kib-dir başla-r «alors commence une véritable poursuite»;

zaval-ı-nın gönl-ün-de bir yangın bir ateş-dir gid-iyor «dans le cœur du malheureux c'est un véritable incendie».

kahve-hāne-ler-de bir ejderhā söz-ü-dür gid-iyor «dans tous les cafés on ne parle que de ce monstre» (HUS. RAHMI).

Yine mk. *oğlan ne yap-sın bir şey-dir oğ-du* «que voulez-vous que fasse ce garçon? Ce qui est arrivé est arrivé» (KUNOS, Osm. tör., s. 46).

Yine bakınız bu gramerde başka bir misal: (§ 1338, a 2).

[1] Eski Osmanlıca'da olduğu gibi gündüki Türkiye lehçesinde de -dir (hal veya tahkiyeli muzari siygasında) çoğu zaman tekit «explétif» rolüyle kullanılır. (Başka siygalarda da kullanıldı; müellifin soursadan verdiği mazi siyga misalinde de görülüyor. A.U.E)

1177. Aksine öteki siygalarda cevher fiili «verbe substantif» mecburi kullanılır:

Ml. : یورغون ایمیش *yorgun i-miş* «il est (veya : il était) fatigué, parait-il»;

اوغلم ضابط اوله جق *oğl-um zābit ol-acak* «mon fils sera officier».

Son misalde olduğu üzere öteki Türkçe fiillerden hiçbir suretle ayrısı gayrısı olmıyan *ol-mak* fiilinden yapılma siygalar meselesine gelince, bunların bulunduğu cümleyi isim cümlesi değil de fiil cümlesi saymak mümkündür [1].

1178. Söylemeye lüzum yoktur ki koşaç umumiyetle cevher fiili gibi cümlenin sonunda bulunur.

1179. Fransızca'da olduğunun aksine olarak isim cümlesinde yüklem vazifesini gören isim, yükleme göre mantıkî olarak cemi olmak gerektiği zaman bile, müfret olarak kalır (Mk. § 1185, İhtar).

Ml. : بوغاز ایچینک منظره لری جوق کوزل *Boğaz-ıç-i-niñ manzara-lar-ı çok güzel* «les vues du Bosphore (sont) fort belles».

1180. *İsim cümlelerinde yükleme katılan -ler lâhikası.* — Şu söylediğimiz kaide-nin aksine olarak eski dilde yüklem vazifesini gören isimden sonra cemi lâhikası kullanılır olduğuna dair misaller verilmektedir.

Ml. : زیرا بیر بیرنه متضاد لردر *zîrâ bir-birin-e mütezad-lar-dır* (İrâsça *Bürhân-ı Kâti* tercümesinden) «car ils sont contraires l'un l'autre»;

هی بکر بی خنکاره خائیلر *hey bey-ler biz hünk'âr-a hâ'in-ler-iz* (A.U.E) (*Asık Paşa zâde tarih-i*, s. 120) «hél les boys! nous trahissons le souverain»;

بی ضعیف لر و عاجز لردر *biz zaıf-lar ve 'âciz-ler-üz* (A.U.E) «nous sommes faibles et sans forces» (1426 yılı yazmaları, yap. 27);

میز کافر لردر *bil-ün-ki siz k'âfir-ler-süz* (*Aynı eser*, yap. 152).

Bugün de koşacın cemini kullanmakla: *mütezad-dır-lar* suretinde aynı unsurlar elde edilir (ink. § 1176), fakat koşaç ceminin sırası o sıra değildir.

[1] *ol-mak* mastarı güdük bir fiil olan *imek* mastarında eksik kalan istikbal siygaları vazifesini de gördükten başka, başlı başına tam bir fiildir; fakat *imek* gibi o da yardımcı bir fiil olup yalnız başlarına kullanılamaz. O da kendisinden evvel bir isim (sıfat, zamir) alır, ve bu bakımdan o da *imek* fiili gibi koşaç rolünde olup isim cümlesini teşkil eder. Bunu fiil cümlesi saymak mâna rolüne hakmayıp şekle aldanmak olur fikrindeyiz. A.U.E

1181. — Muhtelif fiil temelerini havi basit sigaların üçüncü şahıs (gaib) sonuçlarındaki tenevvü (§ 623 İhtar) şununla izah edilir, ki şahıslı sigalar ilkin fiilden yapılmış isim siygalardan ibaret yüklemeleri olan isim cümleleri idi.

Nasıl ki او كیده چكدر *o gid-ecek* veya koşaçlı او كیده چكدر *o gid-ecek-dir* cümlesi ilkin (o gitmesi gerekli kimsedir) «il est celui qui doit partir» suretinde bir isim cümlesi iken («sıfır» sonuçlu) *gidecek* (ve *-dir* sonuçlu) *gid-ecek-dir* «il partira» siygalarını doğurmuş bulunuyor (ki bu, niyetli istikbal olan bir basit siyganın müfret gaibidir).

(او لار كیده چكدر) *on-lar gid-ecek-dir* cümlesi, ilkin (onlar gitmeleri gerekli kişilerdir) «ils sont ceux qui doivent partir» suretinde 1179. üncü bendde göre teşkil edilmiş olup (sonuçları «sıfır» ve *-dir* olmak üzere) aynı siygaların cemî gaip yerine kullanılmasını (cemî halinde bir faili olmak şartıyla) mümkün kalmıştır: *gid-ecek-(dir)* «(ils) partiront».

Öte taraftan او لار كیده چكدر *on-lar gid-ecek-ler* «§ 1180» ve (koşaçlı olarak) او لار كیده چكدر *on-lar gid-ecek-ler-dir* veya (cemî halinde koşaçlı olarak § 1176) او لار كیده چكدر *on-lar gid-ecek-dir-ler* cümleleri *-ler*, *-ler-dir* veya *-dir-ler* suretindeki sonuçları meydana getirmiştir ki, niyetli istikbalin cemî gaibi için bu, beş şekil imkânını veriyor.

Mürekkep siygalarda *-ler* lâhikası (i)di, (i)se, (i)miş den evvel de gelebilir. Yine *değil-(i)di-ler* denildiği gibi *değil-ler-di* «ils n'étaient pas» da denilir.

1182. Bu geçen sergileyiş bize şu iki müşahedeyi yapmamıza yol açmaktadır:

1° Cemî lâhikası Türkçe'deki isim cümlesinin yüklemde (*dir* sonucu ne kadar değilse o da o kadar) esaslı bir unsur değildir;

2° Onun böyle bir cümlede belirli bir yeri olmayıp *dir* in bazan evveline bazan sonuna getirilir (Mk. § 196).

1183. Cemî lâhikası, 1180 inci bendde gösterilen yapılamalara örneksenim «analogie» yoluyla bazan da değişmez edatlardan sonra getirilir.

MI. : اليوم قویان و قریبده عیوما قیائل تاتار شاهین کرایی عدم قبول ، و روسیه عسکروله محاربهیه اقدام اوزورلوردور *elyevim Kuban ve Kırım-da umümen kabâ'il-i tâtâr Şahin Giray-ı 'adem-i kabul, ve Rusya' asker-i-yle muhârebe-ye ikdâm üzere-ler-dir* (A.U.E) «actuellement dans la province de Koubau et en Crimée, toutes les tribus tatares sont sur le point de refuser de reconnaître (le khan) Chahin Guérai et de commencer la guerre avec les armées russes» (Cevdet Paşa'nın tarihine geçirilmiş olan XVIII'inci asra ait bir vesikadan alınma).

Burada *ler* lâhikası, *üzere* edatı (Mk. § 897) ardınca gelmiştir.

Şu aşağıki kelâmlarda (tazim ve nezaket için olan) cemî lâhikası mefulün fiil sonucundan hemen sonra gelir (Mk. § 1358, sonunda).

افندیلر اوده لری *efendi-ler ev-de-ler mi?* «ces Messieurs sont-ils à la maison?»;

اوت بورادملر *evet bura-da-lar* «oui, ils sont ici!»;

نهدملر *nera-de-ler?* «où sont-ils?».

Yine Mk. şu ifadeyi:

(اوده یوقلر) *hayır ev-de değil-ler* (veya: *ev-de yok-lar*) «non, ils ne sont pas à la maison».

(Eski Osmanlıca'da) nezaket için olan bir cemi lâhikasına başka bir misal :

خوشلر ایولر و خوشلر ایولر *egü-ler ve hoş-lar-mı-sız* «votre santé est-elle bonne?» (MENINSKI, *Inst.*, s. 4).

Şu aşağıdaki ifade tarzı ise besbelli Osmanlıca'ya hâs bir şey görünmüyor :

خوش گلدنکیزلر *hoş gel-di-ñiz-lâr* (A.U.E) (*Hakim Ata*, 1.403) «vous êtes le bien-venu».

1184. Eski Osmanlıca'da yüklem Arapça bir sıfat suretinde olduğu zaman bu, daha yukarılarda belirtici öbekler (§ 1137 ve 1140) dolayısıyla bildirilen kaidelere uygun olarak, yüklet (fail) ile cins ve kemiyet bakımından mutabakat halinde bulunur idi.

Ml. : حال و والدهی حیاته اولوب انده ساکنه امش *hâlâ vâlîde-si hayat-da ol-ub an-da sâkine i-miş* (A.U.E) *Mehmet Efendi sefâret-nâ-me-si*, XVIII'inci asır);

ساقلر اولد ملته که کویا یکپاره کورینوردی *sâk-lar öyle mültefite ki g'üyâ yek-pâre gör-ün-ür-dü* (*Aynı yer*) «les troncs des arbres étaient tellement enchevêtrés qu' ils paraissaient reformer qu' une seule masse».

Hamış. — Daha ileride, § 1197 den 1208, hususi bir tipteki isim cümlelerinden bahsedilecektir.

B. FİİL CÜMLELERİ.

1185. Bir fiil cümlesinin yüklemi (yani *فعل* * *fî'(i)l* «le-verbe») daima şahıslı bir fiil siygası suretinde görünür.

Bu fiil siygası basit bir siyga veya mûrekkep bir siyga olabilir :

Daha yukarılarda tasrif münasebetiyle (§ 627 ve aşağısı) fiil cümlelerine dair misaller görülmüştü.

İTTARA. — Yüklet (yani fail) i müteaddit dahi olsa, fiil müfret kalabilir (Mk. § 1179).

Ml. : شهر منه بشن طاہور کادی *şehr-imiz-e beş tabur g'el-di* «cinq bataillons sont venus dans notre ville».

Fail belirsiz olduğu zaman (Mk. Fransızca'nın belirsiz zamiri olan «on» u), fiil (şimdiki Bulgarca ve Yunanca'da olduğu gibi) cemi gaip (cemi üçüncü şahıs) olur.

Ml. : تکلیفی قبول ایتدیلر *teklif-im-i kabul et-me-di-ler* «on n'a pas accepté ma proposition».

Müfret gaip (müfret üçüncü şahıs) da mef'uliyet «passif» münasebetiyle de kullanılabilir.